

УДК 331.316.

Михальченко Г.Г.

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри економіки підприємств та менеджменту
Навчально-наукового професійно-педагогічного інституту
Української інженерно-педагогічної академії

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОКРАЩЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

BECOMING OF MIDDLE CLASS AS PRE-CONDITION OF IMPROVEMENT OF HUMAN POTENTIAL OF UKRAINE

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано особливості становлення середнього класу й охарактеризовано наявні підходи до розподілу населення на окремі верстви за різними критеріями; доведено, що становлення середнього класу є необхідною передумовою покращення людського потенціалу України. Визначено основні фактори, що сприяють і гальмують становлення середнього класу як основної стабілізуючої сили соціально-економічного розвитку України, її людського потенціалу й надано практичні рекомендації щодо активізації процесу становлення середнього класу.

Ключові слова: середній клас, доходи населення, соціальні стандарти, рівень життя населення, людський потенціал, індекс людського розвитку.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы особенности становления среднего класса и охарактеризованы существующие подходы относительно распределения населения на отдельные слои по разным критериям; доказано, что формирование среднего класса является необходимой предпосылкой улучшения человеческого потенциала Украины. Определены основные факторы, которые способствуют и тормозят становление среднего класса как основной стабилизирующей силы социально-экономического развития Украины, ее человеческого потенциала и предложены практические рекомендации по активизации процесса становления среднего класса.

Ключевые слова: средний класс, доходы населения, социальные стандарты, уровень жизни населения, человеческий потенциал, индекс человеческого развития.

ANNOTATION

In the article analyzes the features of the middle class and describes existing approaches to population distribution into separate segments on different criteria; proved that the middle class is a prerequisite for improving the human potential of Ukraine. The main factors that promote and inhibit the formation of the middle class as the main stabilizing force of socio-economic development of Ukraine, its human potential and practical recommendations to enhance the process of becoming middle class.

Keywords: middle class, income of population, social standards, living standards, human capital, human development index.

Постановка проблеми. Існування значного прошарку середнього класу створює передумови для покращення людського потенціалу країни й соціально-економічної стабільності суспільства. Але на сьогодні його становлення відбувається в умовах подальшої тінізації економіки та її олігархічної трансформації. У країні збільшується розшарування населення, його економічна нерівність, зубожіння переважної частини суспільства, що призводить до соці-

ального напруження. Продовжує знижуватися рівень життя населення, майже кожен десятий українець перебуває за межею бідності. З одного боку, Україна – це одні з найбільших олігархічних статків Європи, а з іншого – одна з найбідніших верст населення. Водночас у більшості країн із розвинутою економікою кількість середнього класу дорівнює близько 60% населення. Саме середній клас формує державний і місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення та параметри внутрішнього ринку, через накопичення й участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських і політичних організаціях визначає поведінку електорату та моральні стандарти суспільства, через участь у виборчому процесі виконує функції носія демократії й політичних свобод. Отже, створення умов для розвитку середнього класу є найголовнішим соціально-економічним завданням держави для покращення її людського потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних і закордонних учених, які займалися дослідженням проблеми становлення середнього класу, варто виділити А. Білоуса, І. Бондар, В. Воронкову, А. Гальчинського, В. Геєця, І. Жилияєва, Т. Заславську, М. Кима, Е. Лібанову, Т. Лозинську, О. Макарову, В. Мандибуру, О. Мельниченка, Н. Римашевську, Н. Тихонову, Л. Щетиніну тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак проблема, як свідчать сучасні вітчизняні тенденції її розвитку, залишається не до кінця розв'язаною і має високий рівень негативної інерції в найближчому майбутньому, що, власне, і робить її актуальною як предмет дослідження та вимагає вироблення практичних рекомендацій, які могли б бути використані для розроблення й реалізації ефективної економічної та соціальної політики.

Мета статті. Проаналізувати особливості становлення середнього класу в Україні як однієї з передумов покращення людського потенціалу України, охарактеризувати наявні підходи щодо розподілу населення на окремі верстви населення за різними критеріями, зокрема сто-

совно доходів населення, майнової нерівності, громадянської позиції. Відповідно до цього, визначити фактори, які сприяють і гальмують становлення середнього класу як основної стабілізуючої сили соціально-економічного розвитку України, її людського потенціалу та надати практичні рекомендації щодо вирішення цього завдання.

Виклад основного матеріалу. Середній клас як явище є достатньо дискусійним поняттям. Частина науковців узагалі заперечують його існування, інші наголошують, що в Україні спостерігається лише становлення середнього класу, але не викликає сумнівів необхідність його існування для формування якісного людського потенціалу країни. У свідомості більшості пересічних громадян середній клас розглядається як сукупність осіб, які повністю задовольняють власні фізіологічні потреби і значною мірою потреби в умовах проживання й довгострокових цінностях; обов'язково отримують вищу освіту; є висококваліфікованими працівниками або роботодавцями; формують заощадження, які використовують як інвестиційні ресурси (переважно у власний бізнес); володіють окремими предметами розкоші; активно підтримують політичні партії та об'єднання; здатні до самореалізації [1].

Згідно з даними Світового банку, за майновим станом до середнього класу в країнах, що розвиваються, зараховують громадян, дохід яких коливається в діапазоні 2–13 дол. США за добу. Ці громадяни, як правило, заробляють на життя власною працею, вони є найбільш активними суб'єктами на ринках праці, товарів і послуг.

У рейтингу купівельної спроможності населення серед 42 країн Європи Україна посідає 39 місце. Згідно із дослідженням міжнародної компанії Gfk, у 2013 році середні витрати європейців становитимуть майже 13 тисяч євро, тоді як середні витрати українця будуть удесятеро меншими – близько 1,3 тис. євро. Україна з такими показниками потрапила до країн, громадяни яких витрачають менше ніж четверта частина того, що дозволяє собі витратити середній європеєць. До цієї категорії входить одна країна-член ЄС – Болгарія, а також Білорусь і Молдова. При цьому більшість населення

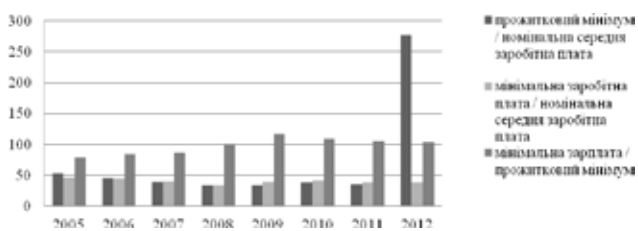

Рис. 1. Динаміка співвідношення основних соціальних стандартів і номінальної середньої заробітної плати в Україні, %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики [2]

отримують заробітну плату, нижчу за середній рівень. Сама середньомісячна номінальна зарплата в Україні не сприяє відтворенню робочої сили, а її мінімальний рівень не набагато вищий за середнє значення прожиткового мінімуму (рисунок 1).

Отже, в Україні зростає нерівність, що суперечить ст. 48 Конституції України, відповідно до якої громадяни України мають право на достатній життєвий рівень для себе і своєї родини [3]. Середній рівень добробуту населення залишається відносно низьким, виходячи з аналізу основних його показників. Саме рівень доходу (у розрахунку на душу населення) є одним із головних стратифікаційних критеріїв належності до середнього класу. Він має бути достатнім не тільки для задоволення першочергових життєвих потреб (в їжі, одязі, необхідних товарах споживання, житлі), а й для реалізації потреб особи, що зростають. В Україні ж основними видами доходів залишається заробітна плата й соціальні допомоги (рисунок 2).

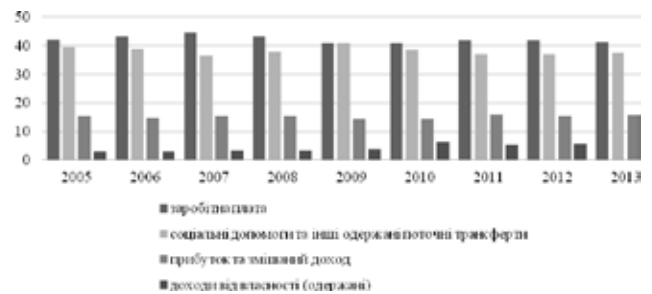

Рис. 2. Динаміка питомої ваги різних видів доходів у 2005–2013 рр., %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики [4]

За економічним статусом у структурі населення України можна виділити п'ять груп: багаті (0,2%), заможні (5,8%), забезпечені (38%), бідні (40%), жебраки (13%) [5].

Соціологи не конкретизують, хто входить до тієї або іншої групи, респонденти самі визначають свій статус. Так, представники першої групи (0,2%) «ні в чому не мають потреби й можуть дозволити собі будь-які придбання»

У другій групі (5,8%) люди, які живуть загалом забезпечено, але дорогі квартири або авто вони можуть придбати, як правило, у кредит. Це наймані топ-менеджери великого та середнього бізнесу, програмісти, лікарі, котрі працюють із високими і прибутковими технологіями, представники шоу-бізнесу. До третьої групи (38%) належать люди, яким загалом на життя вистачає, але товари довготривалого строку користування вони можуть придбати переважно за рахунок кредитів або тривалого накопичення.

Четверті в цьому списку (40%) – ті, кому вистачає на продукти харчування й купівлю недорогого одягу з ринку або «секонд хенду». Фактично, це типові бідняки, у разі затримок заробітної плати приречені на убогість. Адже

на сьогодні зайнятість в Україні не виконує своєї головної соціальної функції та не захищає людину від бідності. Так, серед сімей, де є одна дитина, – 26% знаходяться у межі бідності, двоє дітей – 39% сімей, четверо й більш – більше ніж 70% сімей. Крім того, існує величезне розшарування доходів між населенням села й міста. Так, за межею бідності знаходяться 15% сімей, що проживають у місті, і 36% сімей, які мешкають у селі.

До п'ятої групи належать жebraки, їх 13%, за даними того самого моніторингу, вони «ледве зводять кінці з кінцями», їм не вистачає навіть на їжу. Це непрацюючі або частково зайняті пенсіонери, домогосподарки й безробітні.

Отже, бідних і убогих у сукупності в нашій країні 53% (це кожен другий громадянин!), що не може бути основою для стійкості суспільства та його стабільного розвитку.

Але фактично майже дві третини українців (більше ніж 62%) вважають себе бідними, з них 37% не зараховують себе ні до бідних, ні до представників середнього класу. При цьому більше ніж третина родин постійно відмовляти собі в найнеобхіднішому, а в кожній сороковій сім'ї (2,5%) грошей не вистачало навіть на їжу. До середнього класу себе зараховують менше ніж 1% українських родин. Більшість українців (більше ніж 70%) переконана, що майновому стану середнього класу відповідає дохід більше ніж 5 тис. грн у місяць на одну людину.

В Україні за різними оцінками до середнього класу можна зарахувати від 5% до 30% населення. За характеристикою активної політичної та цивільної позиції цей клас становить 5%. Частка середнього класу в загальній кількості населення України у 2008 році становила 28,5%, а в 2012 році стала 23,6% [6]. І, на жаль, ми маємо стійку негативну тенденцію в 2013 та 2014 роках щодо формування середнього класу в країні.

Існує кілька підходів щодо розподілу населення на окремі верстви населення за різними критеріями. Найчастіше використовується система класового поділу суспільства на класи (вищій, середній і нижчий), згідно з якою все населення ділиться на багатих, бідних і так званий середній клас. Критеріями визначення класичного середнього класу є такі: особиста свобода, вільна самостійна економічна діяльність, власність, доходи, освіта, стабільність, певні соціально-економічні цінності [7].

Згідно з даними Світового банку, за майновим станом до середнього класу у країнах, що розвиваються, зараховують громадян, дохід яких коливається в діапазоні 2–13 доларів за добу. Ці громадяни, як правило, заробляють на життя власною працею, вони є найбільш активними суб'єктами на ринках праці, товарів і послуг. Визначальними індикаторами, які беруться за основу для аналізу характеристик середнього класу, є такі: матеріально-майновий стан, рівень освіти, професійний статус. Ре-

зультуючим чинником ідентифікації представника середнього класу є активна громадянська позиція. Одним із головних стратифікаційних критеріїв належності до середнього класу є рівень доходу (в розрахунку на душу населення), достатній не тільки для задоволення першочергових життєвих потреб (в їжі, одязі, необхідних товарах споживання, житлі), а й для реалізації потреб, що зростають. Але критерії, за якими визначається класичний середній клас західного зразка, у сучасному українському суспільстві відсутні.

При цьому в Україні «досить незначний відсоток людей заможних – приблизно 5% населення. 10–12% – це люди вкрай бідні. Лише близько 20% становить група, яка мала б стати основою для формування середнього класу» [8]. Якщо ж урахувати ще представників бюджетної сфери (освітян, медичних працівників, працівників соціальної сфери, держслужбовців тощо), які за рівнем освіти, кваліфікації та власним потенціалом могли б стати також основою для формування середнього класу, то це могло бути вже до 40% населення, але рівень матеріального забезпечення цієї категорії, розмір їх заробітної плати в більшості випадків є недостатнім для зарахування до середнього класу.

У 2013 році Україна посідала 78-е місце серед 187 країн і територій за індексом людського розвитку (ІЛР), згідно з Доповіддю про людський розвиток ПРООН. При підрахунку індексу розвитку враховують середню тривалість життя, рівень грамотності дорослого населення й рівень життя. Очолюють рейтинг у 2013 році Норвегія, Австралія та США, а найнижчі показники людського розвитку мають Демократична Республіка Конго та Нігер [9]. Зарахування України до країн із високим рівнем індексу розвитку людського потенціалу ми маємо лише за рахунок високого рівня освіти. В Україні дуже сприятлива ситуація з погляду гендерної рівності в доступі до освіти. Рівень освіченості серед жінок віком старших за 15 років практично дорівнює відповідному показникові серед чоловіків, а сукупний відсоток жінок, які вступили до навчальних закладів усіх рівнів, навіть перевищує сукупний валовий коефіцієнт чоловіків (86% порівняно з 83%, відповідно). Саме відсутність гендерних диспропорцій у рівні освіти забезпечує високі значення показника людського розвитку з урахуванням гендерного фактора в Україні.

Людський розвиток як інтегральна характеристика досягнень на шляху прогресу й культури вимагає детального дослідження та вимірювання на різних ступенях узагальнення. Остаточним доповненням стало впровадження поняття «соціальне відторгнення», яке передбачає обмежений доступ окремих соціальних груп до влади й ухвалення її органами рішень. Вони також не мають можливості повною мірою скористатися правами на освіту, медичну й соціальну допомогу, трудову зайнятість, задо-

вольнити культурні, релігійні та інші потреби.

Для вимірювання ступеня соціального відторгнення в Україні під час підготовки Національної доповіді про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» було використано 18 спеціально підібраних характеристик [10]. Межа гострого відторгнення визначена на рівні п'яти ознак, критичного відторгнення – семи ознак. До подібних індикаторів було зараховано різні аспекти: наявність у сім'ї члена працездатного віку з низьким статусом на ринку праці (тимчасово безробітні, безкоштовно працюючі члени сім'ї); хронічне безробіття (понад 12 місяців); перебування за межею бідності (орієнтувалися не на мінімальний прожитковий мінімум, а на 75% медіальних витрат сім'ї); неможливість забезпечити собі достатнє харчування; труднощі з організацією сімейного відпочинку за межами домівки й відвідинами близьких через брак грошей; неможливість відвідувати культурні заходи хоч би один раз у рік тощо. У результаті дослідження було виявлено, що лише у 8,5% домогосподарств не було виявлено жодної ознаки соціального відторгнення, майже 38% українських домогосподарств перебувають у стані гострого відторгнення, 17% – у критичному стані [8]. Комплексне оцінювання бідності в Україні встановило пряму залежність рівня бідності ще й від того, має чи ні людина вищу освіту. Отже, ті, хто є краще освіченими, навіть якщо працюють не за фахом, мають більше змоги й здібностей заробити собі на життя.

По суті, в Україні процес становлення середнього класу, що відповідав би за майновим статусом і рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, знаходиться в стадії зародження, що, з одного боку, зумовлено низьким рівнем життя населення, а з іншого – значна кількість людей, котрі наближаються до статусу середнього класу, працюють у тіншовому секторі економіки, а отже, український середній клас не виконує своїх суспільних функцій перед суспільством і тому не може бути зарахований до середнього класу відповідно до загальноєвропейських традицій, оскільки його діяльність пов'язана з тіншовим капіталом і бізнесом, а відтак із корупцією та криміналом.

Незважаючи на збільшення кількості підприємців-фізичних осіб і власників малих підприємств, більшість із них працює в тіншовому секторі економіки через несприятливі умови бізнес-середовища. Відповідно до цього, приватні підприємці, які перебувають у конфлікті із законодавством, не можуть підтримувати соціальну стабільність, тобто не повною мірою відповідають критеріям середнього класу.

Розповсюдження «тіншової» моделі суспільно-економічних відносин зумовило обмеженість легальних можливостей зайнятості й доходів, створило додаткові перешкоди для розвитку малого та середнього бізнесу, а це вже друга причина, унаслідок якої вітчизняний середній клас фактично позбавлений однієї з головних

характеристик – можливості дотримання й захисту демократичних прав і свобод, що спричинило звуження каналів реалізації публічної політики. Отже, у країні продовжує існувати парадоксальна ситуація, коли більша частина висококваліфікованих працюючих, які мали б формувати ядро середнього класу за рівнем доходів, перебувають на межі або за межею бідності.

Наступною важливою характеристикою становлення середнього класу є володіння матеріально-фінансовими активами, що певною мірою здійснилося внаслідок масштабної приватизації житла. Так, у країні приватизовано близько 70% сукупного житлового фонду країни, власниками нерухомості стали 13 млн осіб, але на сьогодні можливість населення як інвестора купувати нерухомість є дуже обмеженою, враховуючи те, що в структурі витрат домогосподарств більше ніж 80% припадає на продукти харчування й послуги, а на заощадження – не більше ніж 10%. Приватизація населенням об'єктів господарювання в Україні відбулася за специфічним сценарієм, згідно з яким більшу частину населення відсторонили від володіння майном шляхом скуповування сертифікатів, їх знецінення та незаконного привласнення адміністрацією підприємств, тіншовими і кримінальними структурами.

На думку фахівців, феномен «середнього класу» в Україні позбавлений базових матеріальних ознак: більшість населення (95%), за оцінками соціологів, можна кваліфікувати як малозабезпечені або такі, що перебувають за межею бідності. Відтак єдиним критерієм, що можна застосовувати під час аналізу стану й рівня середнього класу у вітчизняних умовах, є самоідентифікація громадян з власної точки зору до середнього класу. Згідно з даними різних соціологічних опитувань, кількість громадян, які зараховують себе до середнього класу, коливається в межах 50% [5].

В сучасних умовах надзвичайної актуальності при становленні середнього класу набуває рівень громадянської активності для забезпечення суспільно значимих цілей або захисту прав і свобод людини та громадянина. Саме як суб'єкт громадянської активності середній клас може розглядатися як соціальна основа громадянського суспільства. Відповідно до цього, важливим чинником становлення середнього класу як основної стабілізуючої сили соціально-економічного розвитку країни є показники членства громадян у політичних партіях і громадських організаціях. Водночас ці показники в Україні не відповідають відповідним стандартам країн Європейського Союзу. Так, за даними Державної реєстраційної служби України, кількість зареєстрованих громадських організацій (спілок, об'єднань громадян) становила 50 850, зареєстрованих місцевих осередків усеукраїнських і міжнародних громадських організацій – 9 491, станом на 01 січня 2013 року легалізовано без

статусу юридичної особи 7 565 громадських організацій (спілок) [11].

Протягом останніх років у державі було прийнято низку програм, спрямованих на подолання зазначених проблем, визначено перші нормативно-правові, економічні соціальні та політичні чинники, але так і не було розроблено комплексної програми формування середнього класу як передумови покращення людського потенціалу країни. У більшості випадків і політичні партії країни не орієнтуються на представників середнього класу, тому останні політично не впливають на вирішення своїх проблем. Але саме формування середнього класу в Україні є необхідною умовою для досягнення всіх стратегічних цілей сталого позитивного розвитку держави, що вимагає такого:

– подолання бідності й підвищення рівня якості життя населення;

– удосконалення регуляторної та податкової політики за рахунок зменшення кількості податків й урегулювання податкових ставок;

– формування системи пільгового кредитування і створення умов для вільного розвитку підприємництва, малого та середнього бізнесу, подолання проблем тінізації економіки;

– удосконалення системи оплати праці як одного з критеріїв покращення добробуту працюючого населення за рахунок уведення економічно й соціально обґрунтованих стандартів споживчого кошика, прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, забезпечення їх своєчасного перегляду;

– залучення середнього класу до громадського руху й самоврядування на регіональному та державному рівнях.

Висновки. Проведені дослідження свідчать, що в Україні наявний середній клас, по суті, не може розглядатися як реальна рушійна сила соціально-економічного розвитку країни. Він є нечисленним і неспроможним виконувати свої

завдання в повному обсязі внаслідок об'єктивних та суб'єктивних причин. Але саме становлення середнього класу європейського типу в Україні є необхідною передумовою покращення людського потенціалу країни й необхідною умовою для досягнення всіх стратегічних цілей сталого позитивного розвитку держави.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Мельниченко О.А. Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання : [монографія] / О.А. Мельниченко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – 232 с.
2. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистики України ; за ред. О.Г. Осаулєнка. – К. : Август Трейд, 2013. – 547 с.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – С. 141.
4. Доходи та витрати населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi>.
5. Опитування: Більше 30% українців ледве зводять кінці з кінцями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi>.
6. Средний класс в Украине: от мифа к реальности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kompanion.biz/stati/sredniy-class>.
7. Ким М.Н. Средний класс в постсоветском обществе: социально-экономические критерии, структура, условия формирования : [монография] / М.Н. Ким, А.А. Ким. – Х. : Точка, 2012. – 193 с.
8. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
9. Доповідь про людський розвиток ПРООН 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slideshare.net/undpukraine/2013-17227694>.
10. Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення». – К. : Програма розвитку ООН в Україні, 2011. – С. 124.
11. Сайт Державної реєстраційної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.drso.gov.ua/show/199>.